

Identitet pod arkadama: Mirogoj, građanska nekropola

MONICA PRIANTE

Prethodno priopćenje
monicapriante@gmail.com

U 19. stoljeću pojavljuju se nove tipologije groblja koja su smještena izvan stambenog dijela grada. Ona se izgrađuju i razvijaju u skladu s promjenama i oblikovanjima koja u tom razdoblju proživljavaju i sama urbana središta. U razdoblju prave pomame za statuama, kada se posvuda, na trgovima i u parkovima, podižu spomenici slavnim ličnostima, s naglašenom moralno-pedagoškom funkcijom, i u onom „drugom“ gradu, „gradu mrtvih“, slavnim se arhitektima i kiparima povjerava zadaća stvaranja velebnoga spomeničkog prostora posvećenog preminulim velikanima. Tako se na novim grobljima, uokvirenim s romantičarskim vrtovima i šetnicama, pojavljuju individualni i kolektivni spomenici, postavljeni s namjerom da se živima prikaže čitav niz slavnih (ali i anonimnih) pokojnika, koji se na taj način spašavaju od zaborava. U taj proces se u potpunosti uklapa i gradnja Mirogoja, otvorenog 1876. u Zagrebu. U konkretnom slučaju, analizom razloga koji su u 19. stoljeću doveli do gradnje nove tipologije groblja i analizom nadgrobnih spomenika, pokazat će se kako je zagrebačka građanska elita na Mirogoju upisivala vlastite vrijednosti, kao što su osjećaj za doličnost i za obitelj, pripadnost nacionalnoj zajednici, važnost prenošenja sjećanja, ali i svoja stremjenja društvenome ugledu.

Ključne riječi: povijest smrti, kultura smrti u 19. stoljeću u Zagrebu, groblje, Mirogoj, građansko društvo

Nakon dugog i kompleksnog perioda kulturnog, društvenog i zakonodavnog razvoja, koje ima svoj začetak u 18. stoljeću, u 19. stoljeću svjedočimo pojavi nove tipologije groblja: groblja kao gradske usluge. Ona su smještena izvan stambenog dijela urbane cjeline te se oblikuju i razvijaju u skladu s preobrazbom koju u tom razdoblju proživljavaju i sama gradska središta. Novi zahtjevi društva u procesu transformacije (npr.: javnozdravstvene, društvene i urbanističke), potakli su raspravu o najprikladnijim estetskim i funkcionalnim tipologijama tih novih prostora. Tako je nastalo moderno romantičarsko groblje koje je, u konačnici, postalo odrazom ideala nastajuće građanske klase. Ta je klasa putem nadgrobnih spomenika utiskivala vlastite vrijednosti, kao što su osjećaj za doličnost i za obitelj, pripadnost nacionalnoj zajednici, važnost prenošenja sjećanja, ali i svoja stremjenja društvenome prestižu.

U razdoblju prave pomame za statuama, kada se posvuda, na trgovima i u parkovima, podižu spomenici slavnim ličnostima, s naglašenom moralno-pedagoškom funkcijom, i u onom „drugom“ gradu, „gradu mrtvih“, slavnim se arhitektima i kiparima povjerava zadaća stvaranja velebnoga spomeničkog prostora posvećena preminulima. Tako se na novim grobljima, uokvirenim romantičarskim vrtovima i šetnicama, pojavljuju individualni i kolektivni spomenici, postavljeni s namjerom da se živima prikaže čitav niz slavnih i anonimnih pokojnika, koje se na taj način spašava od zaborava.

U Zagrebu je, Mirogoj, u toj dijalektičnoj interakciji grada živih i grada mrtvih, paradigmatični primjer jer je, kao što je poznato, upravo djelo Hermana Bolléa, arhitekta koji je tih godina dao značajan doprinos urbanističkome izgledu Zagreba. Tom

procesu se u potpunosti pridružuje i gradnja monumentalnog groblja Mirogoj, otvorenog 1876.

Tema pokopa, odnosno postupanja s mrtvim tijelima pitanje je koje trajno zanima žive. A važnost pokapanja oduvijek je bila ključni društveni element što ga nalazimo još u drevnim civilizacijama. Iako su groblja trajni dio kulturnih praksi čovječanstva, te je njihovo temeljno značenje univerzalno, ona nisu nepromjenjiva. Upravo suprotno, groblja su izuzetno dinamično područje nelinearnog razvitka, podložna stalnim promjenama smjera.¹ Kako navodi Julie Rugg: groblje je „u svojoj suštini promjenljivo: ono ne ostaje statično u vremenu, a njegovo značenje nije uniformno u svim kulturama. Čak i na bazičnoj razini, značenje ovih prostora se mijenja s povećanjem protoka vremena između živih i mrtvih“.² Stoga groblja tijekom vremena poprimaju različita značenja i funkcije, a i njihova uloga je u urbanom kontekstu složena, višeslojna, pa i potencijalno konfliktna. Interpretacija prema kojoj groblja imaju višestruke funkcije već je široko prihvaćena u historiografiji.³ Richard V. Francaviglia govori o funkcionalnoj dimenziji (pokopu) i emotivnoj dimenziji (stavu prema smrti),⁴ dok Kate Woodthorpe groblju pripisuje tri funkcije: emocionalnu, komercijalnu i društvenu. Emocionalna funkcija odnosi se na izražavanje žalosti i tuge, ali i neodobravanja ili bijesa pri pojavi problema sa zaposlenicima groblja. Komercijalna funkcija se pak odnosi na troškove pogreba, kupovinu i održavanje grobnog mjesta. Društvena funkcija, odnosno, uloga groblja u lokalnoj zajednici, uključuje, primjerice, organizaciju svečanosti i ceremonija unutar groblja.⁵ Naposljetku uz sve navedeno, groblje, zbog svoje intrinzične prirode, nudi i prostor i kontekst za memorizaciju nekog posebnog pojedinca, što podrazumijeva niz praksi i opisnih sjećanja kojima živi (javne ili privatne osobe) institucionaliziraju sjećanje na njega. Zapravo, groblja služe za odlaganje tijela, ali služe i kao mjesta na kojima živi mogu komunicirati sa smrću. Stoga ova mjesta svojom duhovnošću postaju prikladni simboli kojima se može izraziti ljudska nada u besmrtnost te umanjiti tjeskoba i strah od smrti povezani s približavanjem kraju vlastite egzistencije i sa strahom da će ih najbliži zaboraviti.⁶ U vezi s time, Rugg ističe dva elementa koji obilježavaju prostor grobova: „hodočašće“ i trajnost.⁷ „Hodočašće“, odnosno posjeti mjestu pokopa radi nadzora i brige oko pojedine grobnice motivirani su trima razlozima. Prvi je osobnog i privatnog karaktera, groblje se posjećuje kako bi se obišlo počivalište rođaka ili prijatelja. Drugi razlog takve posjete je političkog karaktera, posjet groblju je potaknut željom da se oda počast određenim grobnicama i spomenicima obilježavanjem određenih obljetnica kako bi se izrazilo privrženost nekoj određenoj ideologiji. I na kraju, treći je razlog, kako navodi autorica, rekreativnog karaktera, groblja

se posjećuju zbog kulturnih ili umjetničkih razloga.⁸ Drugi aspekt, trajnost, izražava potrebu za sigurnošću i za opstojanjem u vremenu i u uspomenaма koju jamče uvriježeni rituali razvijeni unutar obitelji i lokalne zajednice kojoj se pripadalo.⁹

Zbog navedenih razloga jasno je da groblja ne predstavljaju samo statični lapidarni pejzaž, već upravo suprotno, ona su, zbog svojih dubokih društvenih i političkih značenja,¹⁰ podložna mutacijama, manipulacijama i promjenama. Kako ističe Erwin Panofski, uistinu je malo motiva koji su izmišljeni s isključivom „dekorativnom svrhom“, samo što se s vremenom izgubila poveznica s njihovim prvobitnim značenjem.¹¹ Stoga, istraživanja groblja moraju uključivati i prostorne i kronološke varijable.¹² Na se taj način evidentiraju razvoj umjetnosti i arhitekture, političke promjene, odnos prema smrti, religijski kredo, kulturalna povijest, socijalna i klasna povijest, kao i promjene običaja, mode i tradicije...

Ovo istraživanje, koje je tek u početnoj fazi, namjerava ponuditi analizu monumentalnog groblja Mirogoj kao mjesta izražavanja građanske kulture u razdoblju od njegova osnutka 1876. godine pa sve do Prvoga svjetskog rata. Nastojat će se istaknuti važnost pogrebne arhitekture u stvaranju svojevrstne „kamene biblioteke“ u kojoj su budućim naraštajima ostavljeni sustavi vrijednosti, vjerovanja i identiteti povezani s individualnom ili kolektivnom prošalošću, kao što su i parkovi, vrtovi, skulpture, palače, muzeji, odnosno ostali javni prostori kojima se tih godina uljepšavalo grad u širenju.

U prvom dijelu rada analizirat će se uzroci koji su doveli do gradnje novih tipologija groblja, smještenih izvan stambenog dijela urbane cjeline, dok će se u drugom dijelu rada prijeći na analizu određenih aspekata, ključnih u formiranju zagrebačke građanske elite koja je na nadgrobni spomenicima utiskivala vlastite vrijednosti. Groblje će se analizirati prema definiciji koju daje Francaviglia, u smislu kulturnog pejzaža, odnosno mjesta s definiranim vizualnim obilježjima koje se sastoji od posebnih formi i elemenata, kao što su grobnice, drveće, ograda, a koji su pak pozicionirani u određeni prostorni raspored.¹³ Konkretno, za potrebe ovoga istraživanja promatralo se nadgrobne spomenike smještene u prednjem dijelu staroga groblja Mirogoj (Arkada i polja br. 1-80¹⁴).

Mjesta posvećena mrtvima već su godinama predmet interesa antropologa, sociologa, povjesničara, povjesničara umjetnosti, arheologa i nekrogeografa. Pored referentnih radova, kao što su oni Erwina Panofskoga (1992.) i Michela Ragona (1981.), posljednjih se godina profilirao cijeli niz analiza interdisciplinarnog karaktera. Među njima valja svakako izdvojiti istraživanja Julie Rugg (2000., 2003., 2013.), jedne od osnivačica „Cemetery Research Group-University of York“, kao i tematski broj

časopisa *Mortality* iz 2003.¹⁵, u kojemu se, između ostaloga, donosi i pregled razvoja ovog znanstvenog područja istraživanja te zaključak kako proučavanje groblja (*Cemetery studies*) može rasvijeliti neka od ključnih pitanja o kojima se raspravlja u području kulturalne tanatologije. S obzirom na specifičnu temu ovog istraživanja, među radovima s temom analize grobnih natpisa, valja spomenuti Harolda Mytuma (2004.)¹⁶ i Michela Vovellea (1980.)¹⁷, dok o slici modernog groblja i kulturi 19. stoljeća, pišu Stevens James Curl, (1975. i 2004.)¹⁸, Richard A. Etlin (1984.)¹⁹, Sarah Tarlow (2000.)²⁰ i Ornella Sevafolta (2005.)²¹

Važan doprinos u Hrvatskoj u ovom području možemo naći u knjizi *Čovjek i smrt* (2017.)²² koja donosi interdisciplinarnu analizu teme smrti i umiranja. Općenito, u kontekstu odnosa kulture smrti i zagrebačkog građanskog društva, važno je spomenuti radove Iskre Iveljić (2007.)²³ i Monice Priante (2017.)²⁴ te katalog izložbe *Mors porta vitae-Smrt vrata života: stara zagrebačka groblja i pogrebi* (Šterk i Mašić, 2014.)²⁵ O samom groblju Mirogoj, pored djela Mirogoj (Trčak, 1987.²⁶, Kosić, 1974.²⁷) i brojnih članaka, od iznimne su važnosti i radovi povjesničara umjetnosti Dragana Damjanovića. (2017.²⁸, 2013.²⁹).

OTVARANJE NOVIH GROBLJA

Historiografija potvrđuje da se polovicom 18. stoljeća počinju ocrtavati obilježja modernih groblja u smislu modela koji je i danas dio naših kulturnih obzora. Taj proces je započeo prethodnih desetljeća, ali u razdoblju od polovice 18. i u 19. stoljeću događa se ključni pomak uzrokovan nizom događaja koji su omogućili razvoj istraživanja i projekte u području religije i filozofije, tehničkih i higijenskih znanosti te političkih i društvenih pitanja.³⁰

Navedeni elementi i procesi, usko povezani s običajnošću i kulturom građanskog društva, odrazili su se ne samo na poboljšanje društvena života, veći i na kulturu smrti: „Moralno poboljšanje koje je potaknuto susretom s prirodnom ljepotom; tjelesno poboljšanje koje je rezultat zdravijih središta grada, duhovno poboljšanje; duhovno uzdizanje koje je rezultat sjećanja na smrtnost putem komemorativnih spomenika; poboljšanje pučkog ukusa zahvaljujući spomenicima od velikog umjetničkog značaja“.³¹ Stvaranju modernih groblja izvan gradskih zidina, zapravo je pridonijelo nekoliko čimbenika, među kojima su: sanitarni zahtjevi koje se više nije moglo odgađati, proces urbanizacije, novi senzibilitet prema smrti, želja za posjedovanjem vlastitog mjesta na kojemu se može nastaviti kult vlastite obitelji, pomak od vjerskog ka laičkom shvaćanju,³² želja za omogućavanjem monumentalne besmrtnosti sjećanja na slavne osobe, razvoj privatnog vlasništva i blagostanje srednje klase.

Osobna higijena tijela i uma postaju dominantnim problemom u 19. stoljeću. S razvojem medicine, tema higijene tijekom stoljeća postaje jednim od ključnih pitanja napretka i jedan od glavnih problema o kojima ovisi budućnost modernoga grada.³³ Krajem 18. i u 19. stoljeću pojavljuju se stotine brošura, istraživanja i publikacija koje se bave temom opasnosti koju predstavljaju tijela mrtvih³⁴ i mogućim bolestima koje ona mogu izazvati. Prijetnja koju predstavljaju groblja i ideja po kojoj smrt može inficirati živuće „death infecting life“³⁵ temelje se na mijazmičkoj teoriji bolesti.³⁶ Vjerovalo se da su mijazmi koji nastaju raspadanjem organske tvari opasni po zdravlje i da uzrokuju bolesti³⁷ kao što su malarija i kolera, te druge infekcije i zaraze. Tome treba pridružiti i Pasteurovu teoriju, koja se pojavila polovicom 19. stoljeća, o klicama kao uzročnicima bolesti. Ta je teorija učvrstila ideju o potrebi određivanja novih normi i mjera pokapanja. Rezultat svega toga je nastanak čistih, urednih groblja izvan gradskih zidina, s profesionalnom službom održavanja i preciznim odredbama³⁸ (upotreba ljesova,³⁹ dubina rake, razmak između grobova, broj ukopa za svaki grob,⁴⁰ broj godina potreban za „zdravu“ dekompoziciju prije ekshumacije). Međutim, sanitarno pitanje nije zaključeno otvaranjem groblja izvan gradskih zidina, nego se o njemu sljedećih desetljeća toliko živo raspravljalo da su slični argumenti korišteni i u drugim kontekstima, kao što je slučaj, primjerice, s kremacijskim pokretom koji se koristio upravo istim argumentima u zagovaranju kremacije.⁴¹

Problem širenja zaraznih bolesti, jedan od glavnih razloga zabrinutosti gradskih uprava, povezuje se s još jednim elementom koji u 19. stoljeću mijenja gradske fizionomije. Riječ je o problemima uzrokovanih povećanjem stanovništva u urbanim sredinama, zbog čega se pojavila potreba nalaženja novih prostora prikladnih za pokapanje. Problem nije predstavljala samo prenapučenost postojećih groblja. Naime, nakon uvođenja obaveze ukopa u ljesovima iz higijensko-sanitarnih razloga, mala gradska groblja su se pokazala neadekvatnima jer takav tip sahrane zahtijeva više prostora.⁴²

Pored navedenih, funkcionalnih razloga (higijena i urbanizacija), još jedan element je povezan sa sekularizacijom društva. Nastojanja za uklanjanjem stoljetne moći klera odrazila su se i na običaje pokapanja. Iako laicizacija nije u potpunosti uspjela izbrisati sakralni značaj groba i tijela, opća orijentacija laičke države dovela je do toga da je briga oko grobova prepuštena civilnim vlastima.⁴³ Tako da su groblja promijenila vlasnike, a njihovo upravljanje je povjereno upraviteljima i birokratima. Novo gradsko groblje je iz temelja promijenilo nekrogeografiju pojedinih prostora jer su se, za razliku od vjerskih groblja, pripadnici svih vjeroispovijesti pokapali na istoj lokaciji. Posjet groblju postaje, dakle, kolektiv-

ni čin, koji se dijeli s ostalim članovima urbane zajednice. Zbog toga moderno groblje postaje dvojni samoga grada, heterogeno i inkluzivno mjesto koje zrcali sve nijanse društvenog tkiva i različite teksture identiteta i različitosti. Međutim, nova groblja nisu odražavala samo inkluzivnost grada, već i njegove različitosti, prije svega one među društvenim slojevima. Ovaj element, osim što je s vremenom postao sve očitiji, zapravo stoji u pozadini kao jedna od glavnih pobuda koje su potakle izgradnju gradskih groblja. Stvaranje građanskog identiteta odvijalo se putem konstantnog razgraničenja, prije svega između aristokracije i radničke klase u nastajanju. Tako da, s jedne strane, imamo proces demokratizacije, jer posjedovanje vlastitog pogrebnog spomenika nije više isključiva povlastica plemstva ili pripadnika kraljevskih obitelji,⁴⁴ a s druge strane, razvoj privatnog vlasništva, jer blagostanje srednje klase dovodi do toga da i ovaj sloj društva želi posjedovati vlastito grobno mjesto, mjesto gdje će se nastaviti kult štovanja vlastite obitelji i voljenih. Moderno groblje postaje mikrokozmos svijeta živih jer odražava klasne razlike putem zauzimanja najvažnijih mjesta sjećanja. Stvaranje groblja u 18. stoljeću može se, zapravo, promatrati i kroz prizmu želje za materijalističkim izražavanjem uspjeha⁴⁵ i kao prilika da se učvrsti i iskaže vlastiti socio-ekonomski status. Spomenike se moglo vidjeti i promatrati, a sigurno se i razgovaralo o imenima pokojnika i njihovim obiteljima. Zapravo su se najljepši i/ili najskuplji spomenici nalazili na mjestima gdje ih se lakše primjećivalo, tamo gdje su privlačili najveću pozornost, pa su obično bili smješteni blizu glavnog ulaza ili duž drvoreda.⁴⁶ Pored toga, u sve više individualiziranom svijetu, podizanje spomenika i kapela na grobljima rezultat je želje za održavanjem vlastitog društvenog identiteta i nakon smrti. Grobnica, odnosno, prebivalište preminulog postaje i izričaj individualnosti i izražavanje osjećaja živih, koji putem grobnice govore i o sebi, o vlastitom životu i identitetu.⁴⁷

Osobe u koroti posjećivale su grobnice svojih preminulih da bi se tamo prepuštale melankoličnoj refleksiji i osobnim uspomenama. Odnosi između živih i mrtvih postaju sve više osobni, sentimentalne, individualne i romantične prirode. Posljedica je toga da i mjesto posjećivanja dobiva veliki značaj „umrlu osobu se na neki način mora moći posjećivati“⁴⁸: ona mora imati grob i mora se znati gdje se taj grob nalazi, ali i taj grob mora biti dolična izgleda, da bude mjesto koje priliči posjećivati. Moderna groblja morala su udovoljiti svim tim zahtjevima i ponuditi mjesto na kojem se može dostojanstveno iskazati vlastitu tugu,⁴⁹ mjesto na koje je lijepo otići prošetati.⁵⁰

Individualno sjećanje na smrt podrazumijeva i želju (i potrebu) za posjedovanjem mjesta na kojem leži pokojnik, tako da dozvoljava ukopa postaje poseban oblik vlasništva. Dozvoljava ukopa (trajna dozvolja

postala je dobro koje se može kupiti kao i bilo koja druga nekretnina.⁵¹ Grobnica je postala temeljni element utjehe u korotnim praksama od 19. stoljeća nadalje, prikaz nade u vječnost, iskaz budućega obiteljskog susreta na nebu.⁵² U tom novom romantičarskom odnosu sa smrću nalaze se i razlozi koji su pokrenuli izgradnju novih groblja. Pojavljuje se stoga novi senzibilitet prema smrti: ona je opjevana grobnom, noćnom poezijom, prepunom intimne, često tužne i sjetne refleksije, koja je dovela do novog vokabulara i do novih osjećaja o smrti.⁵³

Međutim, treba naglasiti da u 19. stoljeću novi senzibilitet prema smrti nije ovisio samo o romantičarskoj perspektivi, već i o spomenutoj sanitarnohigijenskoj debati. Zapravo, s jedne strane, smrt, ili prostor smrti, pobuđuje melankoličnu fascinaciju, dok se, s druge strane, paralelno, razvija osjećaj gađenja prema tjelesnoj smrti.⁵⁴ Počinje se razvijati osjećaj odbojnosti prema određenim mirisima, prema leševima i raspadanju tijela.⁵⁵ Fizička smrt postaje prljav i opasan posao i treba je ukloniti.⁵⁶

Moderno groblje, osim emocionalnih razloga, nastaje i spletom drugih elemenata: željom za dostojnim grobom koji odražava društveni i osobni identitet, željom za vlasništvom i za kontrolom mjesta ukopa na kojemu će nas se netko sjećati. Osim toga moderno groblje je posljedica djelovanja ideologije poboljšanja i napretka te procesa modernizacije i razvoja kapitalističkog-individualističkog društva.⁵⁷ Kako navodi povjesničarka Maria Canella „na temelju ove opće izvanredne ideološke i formalne matrice izrastaju pojedina nacionalna iskustva koja, u potrazi za tipologijom modernog groblja, kontaminiraju prosvjetiteljska shvaćanja s lokalnim jezicima i tradicijama“.⁵⁸

MIROGOJ, GRAĐANSKA NEKROPOLA

U cijeloj Europi tijekom 19. stoljeća niču monumentalna groblja čija rješenja nisu jednaka, ali su vrlo slična: zemljišta za ukope odijeljena su poprečnim ulicama, često se u sredini nalazi zgrada ili vjerski simbol, zidovi i vanjski ulaz su jasno označeni, a vanjska ograda (ili „sveta ograda“⁵⁹) je konceptualno toliko povezana s grobljem da se često pretvara u njegov sinonim, kao što su na primjer arkade na Mirogoju. Nakon razdoblja kulturalnog projektiranja i rasprava o mogućim oblicima novih groblja, prevladala su dva modela: park groblje, kao što je ono u Parizu ili u Engleskoj, temeljeno na ideji Elizejskih poljana, ili groblje s arhitektonskim planom, odnosno lapidarni pejzaži izgrađeni po modelu „Campo Santo“ s arhitektonskom ogradom i uređenim šetnicama s drvoredima koje na neki način odražavaju izgradnju i obnavljanje gradskih središta što se tih godina intenzivno uljepšavaju parkovima, bulevarima s drvoredima i kipovima.⁶⁰ Mirogoj je sagrađen

po ovom drugom modelu, ili, kako ističe povjesničar umjetnosti Dragan Damjanović, razvijen je kao kombinacija oba modela.⁶¹ Zapravo, mnoga groblja nastaju upravo kao sinkronija dvaju modela i kombiniraju arhitektonski dio s vegetacijom, kao što možemo vidjeti na primjeru veličanstvenog groblja Staglieno u Genovi. Na institucionalnoj razini, kao što je već spomenuto, novo groblje, prema direktivi koju je pokrenuo napoleonski edikt Saint Claude,⁶² mora biti kompleks otvoren za sve vjeroispovijesti i mora biti državno vlasništvo.

Sve do polovice 19. stoljeća posmrtni ostaci su se još uvijek nalazili na tradicionalnim lokacijama: unutar gradske jezgre, u blizini bogomolja podijeljenih prema vjerskoj pripadnosti. U Zagrebu su ta groblja postupno zatvarana i napušтана nakon otvaranja gradskog groblja Mirogoj 1876.⁶³ Premda su i na Mirogoju, kao i na drugim modernim grobljima, bile predviđene određene zone za različite vjeroispovijesti, u Statutu za Opće skupno groblje grada Zagreba u Mirogoju nalazimo odredbe koje jasno potvrđuju želju da groblje prije svega predstavlja zagrebačku zajednicu u najširem smislu. Pored toga, ističe se i da: „Sljedbenici svih vjeroispovijestih uživaju glede groblja jednaka prava i vrše jednake dužnosti“ (čl.3); [...] Ova se groblja luče jedno od drugoga samo idealno kroz pute nasadjene drvoredi. Dizanje ogradah među pojedinimi vjerskim groblji nije dozvoljeno (čl.22).“⁶⁴

Što se tiče drugog elementa, odnosno državnog vlasništva nad grobljima, potrebno je istaknuti da je ova novina bila ključna za izgradnju veličanstvenih groblja diljem Europe. S obzirom da ovdje govorimo o vremenu izgradnje nacionalnih identiteta, za gradske uprave nije se radilo samo o izgradnji mjesta ukopa, nego o izgradnji mjesta čija se jedinstvenost i veličina trebala smatrati izvorom ponosa cijelog grada, ono je trebalo biti svjedočanstvo lokalnog kulturnog prestiža, ali je također trebalo biti i značajni pokazatelj dobre i moderne uprave. Stoga su, gotovo posvuda, tijekom cijelog stoljeća, gradske uprave povjerile taj posao svojim najboljim arhitektima koji su se našli pred novim izazovima: naime, 19. stoljeću arhitekti su obično gradili grobnice, a rijetko intervenirali u opću organizaciju prostora smrti.⁶⁵ Navest ćemo samo nekoliko primjera slavni arhitekata groblja: Rodolfo Vantini u Bresci, Fernando Fuga, koji u Napulju gradi „366 fosse“; i Flaybrick Memorial Gardens, u blizini Liverpoola, čiju gradnju započinje Joseph Paxton (autor Kristalne palače u Londonu), a nastavlja je Edward Kemp; Carlo Barabino koji gradi Staglieno, koji je u Genovi projektirao i Teatro Carlo Felice; te Herman Bollé,⁶⁶ koju je u pedeset godina svoga rada ostavio svoj trag po čitavom Zagrebu.

Nakon preliminarnih rasprava, za izgradnju groblja Mirogoj odabrana je upravo zona koje se tada nalazila izvan grada „nekoć posjed Miroslava Herkuka,

a od god. 1852. dra. Ljudevita Gaja, slavnoga prvaka ilirskoga preporoda. Taj za cijelo nije snivao, da će na njegovom krasnom imanju biti – groblje, u koje će on sam sa svojim prijateljima biti prenesen.“⁶⁷

Nakon razdoblja projektiranja, gradsko groblje Mirogoj zadobiva svoju funkciju 1876. Poznato je, da je izgradnja Mirogoja, između pauza i ponovnih početaka, pratila povijest Zagreba sve do dvadesetoga stoljeća,⁶⁸ kada je 1929. otvorena središnja kapela Krista Kralja prema Bolléovim projektima.⁶⁹ U spomenutom Statutu nalazimo odredbe koje određuju i definiraju četiri vrste grobova, ovisno o trošku: posebne izvanredne grobove, redovne obiteljske grobnice (ispod arkada – 300 for.), vlastite grobove (50 for.) i općenite grobove (1 for. i 50.) koji ne prelaze u vlasništvo, već se nakon određenog vremena, minimalno petnaest godina, vrši ekshumacija, a kosti bivaju prenesene u zajedničku grobnicu.⁷⁰ Tada je, kao što je spomenuto, dozvola pokapanja postala „dobro“ koje se moglo kupiti kao i svaka druga nekretnina, te se tako stvorila nova simetrija između grada i groblja,⁷¹ temeljena na društvenim razlikama. Stoga u modernim nekropolama nejednakost postaje izrazito vidljiva: „kao što za života neki žive u veličanstvenim palačama, a ostali u stračarama, tako i u smrti neki posjeduju prostrane grobnice, a ostali male i skućene. Kao što i u gradovima postoje dobra i loša mjesta za život, tako i na grobljima postoje dobre i loše lokacije, skuplja mjesta do kojih je teže doći jer se nalaze na boljim pozicijama“,⁷² kao što su na primjer mjesta ispod arkada, ili ona u prvom redu drvoreda. Za najsiromašnije su stoga rezervirana mjesta unutar polja ili na manje vidljivim i nereprezentativnim pozicijama. Posve je jasna usporedba s gradom i palačama čiji piano nobile gleda na glavne ulice, dok siromašnije klase žive u najmu u dvorišnim zgradama, podrumskim ili suterenskim stanovima ili u potkrovljima.⁷³ Nadalje, nejednakost se očitovala i u trajanju prava ukopa, postojalo je trajno pravo i najam, odnosno ograničeno vrijeme trajanja prava. Također, krajem 19. stoljeća tendencija ekskluzivnosti poistovjećuje se s luksuzom, pa se unatoč kritikama upućenih bogatim Zagrepčanima da ne žele trošiti novac na dostojanstvene spomenike,⁷⁴ krajem 19. stoljeća Mirogoj ispunio raskošnim grobnicama.

Groblje nije odraz građanskog društva samo zato što se odlikuje definiranom elitnom strukturom, već postoje i drugi elementi koji ukazuju na želju da se iskaže status pokojnika. Primjerice: materijal (vrsta materijala i način obrade), veličina i izvanjski izgled spomenika, oblik nadgrobno spomenika⁷⁵ i natpis/epigraf koji govori o sustavu vrijednosti, identitetu i kulturnim horizontima toga društva. Ovaj posljednji element, uzorak ove analize, može se iščitati na dvije razine. Prva razina odnosi se na analizu koja omogućuje rekonstrukciju osobnog i društvenog sjećanja.

Druga razina se temelji na pretpostavci da su i mrtvi podložni manipulacijama raznih društvenih grupa, i to u cilju održavanja ili povećanja njihovog utjecaja i njihovih vrijednosti nad ostalima.⁷⁶

Epigrafi pružaju mnoge podatke o životu pokojnika, a ponekad i o njihovim obiteljima: o porijeklu iz nekog drugog grada, statusu u obitelji, stupanju srodstva, društvenom statusu (u slučaju plemstva nalazimo i obiteljske grbove), vojnoj karijeri, itd.⁷⁷ Najveći broj natpisa sadrži kratice i formule, često preuzete iz klasične antičke epigrafije.⁷⁸ Epigrafi obično započinju sa: „Ovdje u Gospodu Počiva“, „Ovdje počiva“, „Ovdje počiva u miru Božjem“, „Ovdje sniva Vječni sanak“, „Tu Počiva po milosti Božjoj“, a na kraju se navodi rodbina, obično označena: „tugujući“, „tužni“, „rastuženi“, „oplakani“.... Često nalazimo i molitvu za one koji ostaju, zaziva se blagoslov i vječni počinak te mir pokojnikovoj duši: „Vječna joj uspomena“, „Lahka mu/im/joj zemljica“, „Vječni mu pokoj duši“, Bog mu dao pokoj vječni“, „Pokoj im vječni“, „Počivala u miru“ i kratica „R.I.P.“.

Nalazimo i javna priznanja te eventualno herojska djela, odlikovanja, moralne i intelektualne odlike, discipline i zanimanja kojima se pokojnik isticao za života, njegov kulturni status, osobito u slučaju smrti u doba školovanja („slušatelj farmacije“, „doktorand pravah“...). Analizom opisa kojima se javnosti obznanjuje sjećanje na „smrt“ vlastitih najmilijih, može se rekonstruirati slika vrijednosti ondašnjega zagrebačkog građanskog društva. Građanska kultura usvojila je niz vrijednosnih smjerokaza, kao što su: pozitivan stav prema radu i prihodima, želja za sigurnošću i stabilnosti, vjera u domovinu, podizanje praga samokontrole, suzdržljivost, sramežljivost, sram, divljenje humanističkoj kulturi i umjetnosti, samoprijegor i žrtvovanje, snažna povezanost s očinskom kućom i obitelji, vjernost kao ideal ljubavi i braka, odgoj djece. Među spomenutim elementima odlučila sam istaknuti četiri elementa koji se najviše odnose na građansku kulturu, a to su: radna etika, rodni odnosi, obitelj, nacionalna zajednica.

Prije svega, zasluge poduzetništva i uspješnog stjecanja bogatstva svakako su među najviše cijenjenim i isticanim vrijednostima građanskoga društva što naglašava upravo radnu etiku. Tako da na Mirogoju, pored velikih župana, pjesnika, istaknutih političara, narodnih zastupnika, pukovnika, profesora i rektora, nalazimo i niz zanimanja koja obilježavaju građansko društvo, i koja se uglavnom nakon Prvoga svjetskog rata na natpisima rijetko spominju. Među profesijama obično se nalaze: činovnik, veleindustrijalac, posjednik/veleposjednik, trgovac, liječnik, limarski obrtnik, ljekar, školski nadzornik, vlasnik, kr. računarski savjetnik, knjigotiskar ...

Bitno je uočiti važnost nekih od navedenih zanimanja jer ona ne ističu samo sjećanje na profesionalnu poziciju, već su proizvodi specifične kulture.

Drugim riječima, u tom se razdoblju rađaju i afirmiraju profesije kao što su činovnik ili veleindustrijalac, dok se druge profesije, kao liječnik ili trgovac od druge polovice 19. stoljeća preoblikuju putem procesa profesionalizacije te im raste društvena važnost.

Navedeni primjeri se prije svega, osim nekih rijetkih izuzetaka, odnose na muški svijet jer je identitet muškaraca izgrađen na temelju odnosa s vanjskim svijetom te je konstruiran uglavnom oko profesije. Ženski identitet, s druge strane, u 19. st. vezan je gotovo isključivo uz privatno i obiteljsko okruženje. Što se tiče odnosa s vanjskim svijetom, žene se spajaju s identitetom svojih muškarca. Tako da na grobovima nalazimo ime muža i njegovu profesiju i ime njegove žene navedene kao: „i supruga“, zatim „supruga mu“ ili supruga/udovica profesora, liječnika... Ima i rijetkih izuzetaka, ali nešto kasnije, kao što su npr. „učiteljica“ Nela Gerba⁷⁹ (1912.) ili „građanka i posjednica“ Marija Kleiderić⁸⁰ (1916.).

Positivni identiteti koji se odobravaju ženi su prije svega su: supruga i majka i upravo se na temelju tih kreposnih uloga one pamte i poštuju. Kao što je to slučaj s Katarinom Amruš: „Mlada majko uz čedo si drago / mlada žena, a majčino blago /...“⁸¹ ili natpis Adalberte Sertić (rođ. Ficker).⁸²

Osim profesije, za muškarce se uobičajeno ističu i sljedeće vrline: marljivost, skromnost, odanost, radinost, obrana siromašnih i potlačenih, plemenitost uma, domišljatost, pobožnost, milostivost i poštenje, kao što je prikazano na epigrafu Guida Pongraza: „Muž na rieči i na djelu, dobrotvorac i veledušan bio srca detinjega...“⁸³ ili Jerko Rukavina Vidovgradski: „Poštenjak, dobrotvorac, hrabar junak“.⁸⁴ S druge strane, za žene se navode atributi, kao što su: odanost, vjernost, dostojanstvenost, majčinska i supružnička ljubav. Osim toga, one su čuvarice privatnog morala koji ide uporedno s muškim, javnim moralom, i zapravo predstavlja njegovu komplementarnu komponentu u psihološkom i sentimentalnom smislu.

Osim natpisa na grobovima, treba napomenuti da na grobljima 19. stoljeća nalazimo mnogo muških bista, ali vrlo malo ženskih. Ženske skulpture nisu rijetke, ali većinom su to samo periferne dekoracije. U 19. stoljeću ženama se povjerava zadatak brige za pokojnika i samo žje njima bilo dopušteno izražavanje niza emocija povezanih sa žalovanjem: sažaljenje/milosrđe, tuga, očaj, žalost.⁸⁵ Kao udovice, a upravo to je najzastupljenija ženska uloga, žene su te koje oplakuju svoje supružnike i čuvaju njihova počivališta; kao majke, u periodu visoke smrtnosti u dječjoj dobi, moraju podnositi i nepodnošljivu bol gubitka djeteta. Važnost analize ovih ženskih figura nalazi se u činjenici da one ne pripovijedaju osobne priče, već govore o ulozu žene u obitelji u društvu 19. stoljeća, odnosno o rodnim odnosima. Obitelj, u građanskom društvu postaje pravi predmet vjere,

neka vrsta obilježja u evolucionističkom stoljeću koje osigurava vlastitu trajnost kontinuitetom naraštaja. Najbolji je primjer patrijarhalne obitelji spomenik Ivana Rendića: ob. Vrabčević, na kojem je napisano: „Glava joj Stefan, odvjetnik, načelnik grada Zagreba, predsjednik pravoslavne občine, član mnogih dobrotvornih zavoda“. Potom su jedne strane navedene supruge, a sa druge djeca, a zatim unuci i praunuci, a glava obitelji nalazi se nad svima.⁸⁶

Naposljedku, ne treba zaboraviti i jedan od temeljnih elemenata građanskog identiteta – nacionalnu zajednicu. Nova groblja putem svojih časnih pokojnika postaju svjedoci zajedničke povijesti. Dakle, postaju na neki način nacionalna groblja, vidljivi znak procesa izgradnje nacionalnog identiteta. Stoha, primjerice, groblja Iliraca postaju „hram mira i slave“, uzor za sve građane. Na grobu nacionalnih junaka održavaju se govori, koncerti i oni postaju odredišta političkih hodočašća,⁸⁷ kao što je već spomenuto u uvodnom dijelu. Važnost iskazivanja počasti uspomeni na očeve domovine, vidljiva je i iz toga što se za izgradnju njihovih grobnica po potrebi organiziraju odbori prijatelja, učenika, štovatelja, koji zamjenjuju tradicionalnu ulogu nasljednika, te pokreću prikupljanje sredstava, kupuje mjesto ukopa, angažiraju umjetnika ili arhitekta koji će izgraditi grobnicu. Značajni ljudi i djela bivših generacija promatraju se, dakle, kao nešto što pripada cijeloj zajednici, kao što je slučaj „drugog sprovoda Petra Preradovića“.⁸⁸ U razdoblju u kojemu je u gradu živih iskazivanje počasti putem skulptura još uvijek

ograničeno, grobnica postaje pravi komemoracijski spomenik. Ovu funkciju Panteona (Famedio) na groblju Mirogoj ima upravo paviljon Iliraca, koji, kao što se navodi na nadgrobnom spomeniku, glavni grad Zagreb podiže „i predaje narodu hrvatskomu da časti njihovu uspomenu zahvalno vjerno uztrajno nastavlja slavno im djelo i sretno dovrši“.

* * *

Moderno groblje, koje je nastajalo na kraju 18. i u 19. stoljeću, ishod je složenog niza osobina tipičnih za građanskog društvo. U ovome tekstu naglasak je stoga stavljen koliko na uzroke nastanka modernih groblja, toliko i na samu pogrebnu arhitekturu. Građsko groblje Mirogoj smješta se u arhitektonsku tipologiju karakterističnu za devetnaestostoljetnu Europu, ali, istovremeno, iskazuje i neka specifična (vjerska, ekonomska i politička) obilježja zagrebačkog društva u kojima se dubinski ogledaju kozmopolitizam prosvjetiteljskog nadahnuća i nacionalni romantičarski duh, što se vezuje za građansku elitu.

Grobnice mogu, dakle, poput kakvih „kamenih biblioteka“, zorno svjedočiti o društvenim odnosima i vrijednostima elite koja ih gradi. Na temelju uzorka nadgrobnih natpisa nastojalo se pokazati kako je društvo u 19. stoljeću razvilo svoj specifičan odnos prema smrti, u prvome redu iskazan u novoj, i u odnosu na ranije, drugačije oblikovanoj želji za individualiziranim i trajnim sjećanjem na vlastite pokojnike.

Bilješke

- ¹ ORNELLA SELVAFOLTA, „L'architettura dei cimiteri tra Francia e Italia (1750-1900): modelli esperienze, realizzazioni”, Gli spazi della memoria Architettura dei cimiteri monumentali europei, ur. M. Felicori, Rim, 2005., 15.
- ² JULIE RUGG, „Defining the place of burial: what makes a cemetery a cemetery?”, *Mortality*, 5: 3 (2000.), 259.
- ³ KATE WOODTHORPE, „Sustaining the contemporary cemetery: Implementing policy alongside conflicting perspectives and purpose”, *Mortality*, 16:3,(2011.), 259-276; JULIE RUGG, Defining the place of burial...(bilj. 2), 238-259; RICHARD V. FRANCAVIGLIA, „The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape”, *Annals of the Association of American Geographers*, 61/3 (Sep., 1971.), 501-509.
- ⁴ RICHARD V. FRANCAVIGLIA, The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape...(bilj. 3), 501.
- ⁵ KATE WOODTHORPE, Sustaining the contemporary cemetery...(bilj. 3), 264-269.
- ⁶ RICHARD V. FRANCAVIGLIA, The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape...(bilj. 3), 502.
- ⁷ JULIE RUGG, Defining the place of burial...(bilj. 2), 264.
- ⁸ JULIE RUGG, Defining the place of burial...(bilj. 2), 264.
- ⁹ JULIE RUGG, Defining the place of burial...(bilj. 2), 264.
- ¹⁰ O odnosu između groblja i gradska sredina: KATIE MCCLYMONT, „That eccentric use of land at the top of the hill: cemeteries and stories of the city”, *Mortality*, 21:4, (2016.), 378-396.
- ¹¹ ERWIN PANOFSKY, *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, New York, 1992.
- ¹² RICHARD V. FRANCAVIGLIA, The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape...(bilj. 3), 502.
- ¹³ RICHARD V. FRANCAVIGLIA, The Cemetery as an Evolving Cultural Landscape...(bilj. 3), 502.
- ¹⁴ Pritom se da podrazumijeva da su obuhvaćena i polja katolika, izraelita, grkokatolika i evangelika.
- ¹⁵ *Mortality*, Promoting the interdisciplinary study of death and dying, 8:2 (2003.).
- ¹⁶ HAROLD MYTUM, *Monuments and Burial Grounds of the Historic Period*, New York, (2004.).
- ¹⁷ MICHEL VOVELLE, „A Century and One-Half of American Epitaphs (1660-1813): Toward the Study of Collective Attitudes about Death”, *Comparative Studies in Society and History*, 22/4 (Oct., 1980.), 534-547.
- ¹⁸ STEVENS JAMES CURL, *The Victorian Celebration of Death*, 2004. (prvo izdanje 1972.); STEVENS JAMES CURL, „The Architecture and Planning of the Nineteenth-Century Cemetery”, *Garden History*, 3/3 (Summer, 1975.), 13-41.
- ¹⁹ RICHARD A. ETLIN, *The Architecture of Death: The Transformation of the Cemetery in Eighteenth-Century Paris*, Cambridge, 1984.
- ²⁰ SARAH TARLOW, „Landscapes of Memory: the Nineteenth-Century Garden Cemetery”, *European Journal of Archaeology*, 3 (2000.), 217- 239.
- ²¹ ORNELLA SELVAFOLTA, L'architettura dei cimiteri...(bilj. 1), 15-51.
- ²² Čovjek i smrt – teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup, ur. I. Markešić, Zagreb, 2017.
- ²³ ISKRA IVELJIĆ, Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, Zagreb, 2007., 401-413.
- ²⁴ MONICA PRIANTE, „Posljednji građanski pozdrav: smrt i pogrebni rituali u Zagrebu u drugoj polovici XIX. stoljeća”, Čovjek i smrt – teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup, ur. I. Markešić, Zagreb, 2017., 551-571.
- ²⁵ SLAVKO ŠTERK, BORIS MAŠIĆ, *Mors porta vitae -Smrt vrata života: stara zagrebačka groblja i pogrebi*, Zagreb, 2014.
- ²⁶ *Mirogoj: kulturno-povijesni vodič*, ur. I. Trčak, Zagreb, 1987.
- ²⁷ KREŠIMIR KOSIĆ, *Mirogoj Zagreb (1873-1973)*, Zagreb, 1974.
- ²⁸ DRAGAN DAMJANOVIĆ, „Arhitektura Mirogoja između Italije i Srednje Europe”, Čovjek i smrt – teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup, ur. I. Markešić, Zagreb, 2017., 529-559.
- ²⁹ DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.
- ³⁰ ORNELLA SELVAFOLTA, L'architettura dei cimiteri...(bilj. 1), 16.
- ³¹ SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 228.
- ³² SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 220-221.
- ³³ ORNELLA SELVAFOLTA, L'architettura dei cimiteri...(bilj. 1), 16.
- ³⁴ JULIE RUGG, „Constructing the grave: competing burial ideals in nineteenth-century England”, *Social History*, 38:3 (2013.), 328-345.
- ³⁵ THOMAS W. LAQUEUR, *The Work of the Dead: A Cultural History of Mortal Remains*, Princeton - Oxford, 2015., 236.

- 36 LISA MURRAY, „Modern innovations? Ideal vs. reality in colonial cemeteries of nineteenth-century New South Wales”, *Mortality*, 8:2 (2003.), 136.
- 37 LISA MURRAY, *Modern innovations?...*(bilj. 25), 135.
- 38 THOMAS W. LAQUEUR, *The Work of the Dead ...*(bilj. 24), 217-218.
- 39 HAROLD MYTUM, „Public health and private sentiment: The development of cemetery architecture and funerary monuments from the eighteenth century onwards”, *World Archaeology*, 21:2 (1989.), 288.
- 40 JULIE RUGG, *Constructing the grave...*(bilj. 23), 332-334.
- 41 JULIE RUGG, *Constructing the grave...*(bilj. 23), 344.
- 42 STEVENS JAMES CURL, *The Architecture and Planning...*(bilj.18), 15.
- 43 RAUL MARSETIĆ, *Il cimitero civico di Monte Ghio a Pola. Simbolo dell'identità cittadina e luogo di memoria (1846-1947)*, Rijeka - Rovinj, 2013., 68.
- 44 MICHEL RAGON, *Lo spazio della morte. Saggio sull'architettura, la decorazione e l'urbanistica funeraria*, Napulj, 1986., 93.
- 45 HAROLD MYTUM, *Public health and private sentiment ...*(bilj. 28), 295.
- 46 SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 228.
- 47 MICHEL RAGON, *Lo spazio della morte...*(bilj. 33), 259.
- 48 SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 223.
- 49 SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 232.
- 50 ADOLF HUDOVSKI, *Zagreb i okolica: kažiput za urođenike i stranace, Zagreb, 1892.*, 88-90.
- 51 RAUL MARSETIĆ, *Il cimitero civico di Monte Ghio a Pola...*(bilj. 32), 69.
- 52 JULIE RUGG, *Constructing the grave...*(bilj. 23), 337-338.
- 53 MARIA CANELLA, *Paesaggi della morte. Riti, sepolture e Paesaggi della morte. Riti, sepolture e luoghi funerari tra Settecento e Novecento*, Rim, 2010., 20-21.
- 54 THOMAS W. LAQUEUR, *The Work of the Dead ...*(bilj. 24), 217-218.
- 55 MADDALENA MAZZOCUT-MIS, „Il disgusto nel secolo dei lumi”, *Lebenswelt*, 3 (2013.), 161-162.
- 56 THOMAS W. LAQUEUR, *The Work of the Dead ...*(bilj.24), 222.
- 57 SARAH TARLOW, *Landscapes of Memory...*(bilj. 20), 234.
- 58 MARIA CANELLA, *Paesaggi della morte...*(bilj. 42), 20.
- 59 ORNELLA SELVAFOLTA, *L'architettura dei cimiteri...*(bilj. 1), 20.
- 60 MONICA PRIANTE, *Posljednji građanski pozdrav...*(bilj. 17), 564.
- 61 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitektura Mirogoja...*(bilj. 27), 442.
- 62 Godine 1804., u napoleonskoj Francuskoj proglašen je tzv. edikt iz Saint-Clauda (prema nazivu mjesta) kojim se, nakon stoljeća suživotu, prostor mrtvih ponovo stavlja izvan gradske jezgre. Edikt, koji formalno priznaje rasprave nastale u 18. stoljeću o problemu gradskih ukopa, određivao je pokapanje mrtvih izvan gradskih zidina i određivao izgradnju novih prigradskih groblja: na kojem mjestu, koliko mora biti udaljeno, ograde, ukope itd.; „Décret Impérial sur les Sépultures (Saint Claude)”, *Manuel du droit public ecclésiastique français* (2. izdanje), ur. A. M. Dupin, Pariz, 1844., 408-412.
- 63 Mirogoj: kulturno-povijesni vodič (bilj. 26), 47.
- 64 Statut za Obće skupno groblje grada Zagreba u Mirogoj, Zagreb, 1878., 3-5.
- 65 MICHEL RAGON, *Lo spazio della morte...*(bilj. 33), 249.
- 66 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitektura Mirogoja...*(bilj. 27), 429-459.
- 67 VELIMIR DEŽELIĆ, „Historijski grobovi u Zagrebu”, *Prosvjeta*, 23 (1906.), 736.
- 68 Izgradnja arkada počinje u ljeto 1878. godine; DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (bilj. 28), 494-506.
- 69 DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (bilj. 28), 492.
- 70 Statut za Obće skupno groblje...(bilj. 64), 6-10.
- 71 Po pitanju suglasja dekorativnih stilova zagrebačkih kuća i mirogojskih nadgrobnih spomenika, postoje dvije interpretacije. I. Iveljić tvrdi kako se „nerijetko ukus stanovanja poklapao s onim nadgrobnih spomenika”, što bi značilo da, primjerice, kako su oni koji su historijske stilove birali za svoje palače, isto činili i kod izbora stila svojih grobnica. D. Damjanović, pak, naglašava kako je stilski izbor na Mirogoju, pored osobnog ukusa, često bio i način iskazivanja vlastite etno-konfesionalne pripadnosti (neorenesansni i neogotički stil za katolike i protestante, neobizantski za pravoslavne i neomaurski za Židove); ISKRA IVELJIĆ, *Očevi i sinovi...* (bilj. 16), 410; DRAGAN DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé* (bilj. 28), 527.
- 72 MICHEL RAGON, *Lo spazio della morte...*(bilj. 33), 46.
- 73 ISKRA IVELJIĆ, *Očevi i sinovi...*(bilj. 16), 380.
- 74 VELIMIR DEŽELIĆ, „Historijski grobovi u Zagrebu”, *Prosvjeta*, 23 (1906.), 736.
- 75 IVAN MARKEŠIĆ, „Nadgrobnih spomenici -vjerni pokazatelji hrvatskoga religijskog, narodnosnog i ideološko-političkog identiteta”, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Hrvatski identitet*, ur. R. Horvat, Zagreb, 2010., 233-254.
- 76 MICHAEL PARKER PEARSON, „Mortuary practices, society and ideology: An ethnoarchaeological study”, *Symbolic and Structural Archaeology*, ur. I. Hodder, Cambridge, 1982., 101.
- 77 COSTANTE MALTONI, „Architettura ed arte funerarie tra '800 e primo '900 nel Cimitero comunale di Forlimpopoli”, *Forlimpopoli. Documenti e studi*, 18 (2007.), 149-150.
- 78 Većina natpisa na Mirogoju je na hrvatskome jeziku, potom se ističu epigrafi na srpskom, posebice u pravoslavnom dijelu groblja, te na drugim jezicima kojima se također otkriva etno-konfesionalna pripadnost pokojnika, kao što je mogao biti njemački za protestantski dio. Natpisi na latinskome su rijetki te ih uglavnom nalazimo u biblijskim navodima i izrekama ili onima iz klasične epohe.
- 79 Petronela Gerba: GI/ 914, 4.
- 80 Marija Kleiderić: RKT/ 913, 42.
- 81 Katarina Amruš: RKT/921, 26.
- 82 “Ovdje sniva vječni sanak mila majka svoje djece i nezaboravna supruge” Albertina Sertić: RKT/10-I, 42.
- 83 Guido Pongratz: RKT/921, 15.
- 84 Hieronim Rukavina Vinogradski: RKT/8-I, 5.
- 85 ORNELLA SELVAFOLTA, „Arte funeraria e identità sociali tra Ottocento e Novecento: soggetti, biografie, virtù del ricordo”, *Lo splendore della forma. La scultura negli spazi della memoria*, ur. M. Felicori i F. Sborgi, Rim, 2012., 339.
- 86 Ob. Vrabčević: GI/922, 2.
- 87 JULIE RUGG, *Defining the place of burial...*(bilj. 2), 264.
- 88 KREŠIMIR KOSIĆ, „Mirogoj između jučer i sutra”, *Mirogoj Zagreb: 1873-1973.*, ur. B. Hutinec, Zagreb, 1974., 19-20.

Identity Under Arcades: Mirogoj, a Civic Necropolis

MONICA PRIANTE

Modern cemetery which was developing at the end of the 18th and in the 19th century is an outcome of a complex set of characteristics typical for a civil society. The emphasis in this paper has been placed on reasons for the emergence of modern cemeteries as well as on the funerary architecture itself. City cemetery Mirogoj belongs to architectural typology characteristic for Europe of the 19th century, but, at the same time, it shows some specific (religious, economic and political) features of Zagrebian society in which cosmopolitan and Enlightenment

inspirations as well as national and romantic spirit, connected with the urban elite, are being profoundly reflected. Therefore, funerary monuments can, like some stone libraries, testify about social relations and values of the elite that has erected them. Using a sample of funerary inscriptions, the paper sheds light on how the 19th century society developed its specific relation toward the death, primarily expressed in a new and, in relation to before, differently-articulated wish for individualized and permanent memory of the deceased.